

עלון המשפט

שע"י ביה"ד נתיבות חיים וכולל חו"מ אהל יוסף • בנשיאות הגאון רבי נפתלי נוסבוים שליט"א • בראשות הגאון רבי יוסף פליישמן שליט"א

גליון חודש אלול ה'תשפ"ב | 138

הרב יוסף פליישמן שליט"א

פסקי דינים

הלכות שמיטת כספים ופרוזבול פרק א' - החובות הנשמטים בשביעית

1. שביעית משמטת כל חוב בין חוב בכתב ובין חוב בעל פה¹, בין אם המלוה איש או אשה², בין אם ההלוואה היא כסף, או אוכל, או שאר כל דבר שאין הלוה מחזיר אותו והדבר בעין³. ולכן אשה שהלוותה ככר לחם לשכנתה⁴ ולא קבעה זמן⁵, החוב נשמט בסוף השמיטה. אבל חוב של דבר החוזר בעין אינו נשמט כיון שאינו הלוואה אלא שאלה, ולכן מי ששאל כלי מחבירו חייב להחזירו אחר שנת השמיטה.

2. חוב שזמן פרעונו נקבע לאחר סוף היום של ערב ראש השנה של שנה שמינית אינו נשמט⁶. ולכן אם אחד הלוה לחבירו חמשה ימים לפני ראש השנה לתקופה של שבוע אין החוב נשמט. ואם אחד הלוה כסף לפני שלושים יום שקודם ראש השנה ולא קבע זמן פרעון, החוב נשמט⁷. ואם הלוה כסף תוך שלושים יום שקודם ראש השנה, נחלקו הפוסקים אם החוב נשמט⁸. ובמקום שנהגו שהמלוה יכול לתבוע את הלוה קודם שלושים

צינונים והערות

זרוע במסכת עבודה זרה ס' כג, ומפרש על דרך זו הגמ' בירושלמי שביעית פרק י הלכה א, וכן מפרש הפני משה והר"ש סירליאו שם, ובדבר אברהם ח"א ס' לב מוכיח מחידושי הר"ן בשבת דף קמח ע"ב שסובר כהאור זרוע. אמנם הב"ח בסימן סז סעיף יג מוכיח שדעת הרמב"ם בהלכות שמיטה פ"ט ה"ה ששביעית משמטת, שהרי הרמב"ם פוסק הדין שבמשנה ב שהשוחט את הפרה בערב ראש השנה שביעית משמטת למי שלקח בשר בהקפה, הגם שאין הקונה חייב לשלם עד שלושים יום כדין סתם הלוואה, ואם כן בהכרח שאף שסתם הלוואה שלושים יום שביעית משמטתו. בטעם החילוק ממלוה לעשר שנים כתב התומים בס"ק טז (והובאו דבריו ברע"א ריש ס' עג), שאף שסתם הלוואה שלושים יום, יכול המלוה לתפוס מנכסי הלוה תוך שלושים יום. ובמנחת שלמה תניא סוף סימן קכג כתב שסתם הלוואה אם המלוה זקוק לכסף והלוה יש לו כסף, הלוה חייב לשלם למלוה. וכן כתב האגרות משה בחו"מ ח"ב ס' יד ד"ה והנה "והטעם דמאחר דלא קבע זמן אירע שנוגשו אם צריך למעות", והוא מבאר שאף שאין המלוה יכול לתבוע בבית דין, אבל חוץ לבית דין יכול לתבוע, כיון שלא פירש שמלוה לשלושים יום. הדבר אברהם שם מסביר החילוק שסתם הלוואה שלושים יום הוא איסור על המלוה לתבוע קודם שלושים יום, כעין איסור לא יגוש בשביעית, אבל החוב הממוני הוא מיד. וכעין זה כתב בשיעורי ר' שמואל מכות ס' קעז-קעז שמחלוקת הפוסקים אם בסתם הלוואה שלושים יום החוב נשמט תלוי בטעם הדין שסתם הלוואה שלושים יום, אם הוא גזרת הכתוב או אומדנא בדעת בני אדם. חילוקים אלו של התומים ושל המנחת שלמה והאגרות משה הם בדומה למה שכתב הכסף משנה בהלכות שמיטה פ"ט ה"ט בשם מהר"י קורקוס לבאר הדין שאם התנה המלוה שלא יתבענו ללוה שביעית משמטת, וז"ל הכסף משנה: "שאע"פ שאינו יכול לנגוש אותו כיון שהחוב מוטל עליו והוא חייב

1. משנה שביעית פ"י מ"א, וכפי פירוש הגמ' בגיטין דף לז ע"א במסקנה.

2. כן מוכח מן הגמ' בגיטין דף יח ע"א "מאימתי כתובה נשמטת".

3. מקורו הוא בפירוש מלאכת שלמה על המשנה בשביעית פ"י מ"ב, והובאו דבריו בשו"ת חיים שאל להחיד"א ח"ב ס' לח ס"ק יג, ובעוד אחרונים. ומיירי שהלוה מחזיר אותו סוג חפץ שלוה, אבל אם משלם במעות, אין דינו כחוב אלא כמכר, ודינו יבואר להלן.

4. הבן איש חי כותב בפרשת כי תבוא ס' כו שהנהיג בבגדאד שהנשים ילוו דבר לשכנתם אחר שכתב הבעל פרוזבול, כדי לקיים בזה מצות השמטת כספים. בדומה לזה נהג הסטייפלר (אורחות רבינו ח"ב עמוד שעג) להלוות אחר שעשה פרוזבול כדי לקיים המצוה. ועיין בספר שמיטת כספים ופרוזבול פרק יד סעיף א שמארין בענין זה.

5. עיין דין 2 והערה 10.

6. בגמ' מכות דף ג ע"ב יש מחלוקת בין שני לשונות בגמ' אם שביעית משמטת חוב לעשר שנים, טעם הסובר שאין שביעית משמטת הוא כיון שבסוף שמיטה אין החוב בכלל 'לא יגוש'. בשו"ע ס' סז סעיף י נפסק שאין שביעית משמטתו, ומבואר שם בשו"ע שעשר שנים לאו דוקא, אלא הוא הדין כל שזמן פרעונו הוא אחר ערב ראש השנה של שנה שמינית.

7. שסתם הלוואה אינה ליותר משלושים יום.

8. בגמ' במכות דף ג ע"ב למדו מפסוק שיש שמיטה נוספת כעין שביעית, שאין המלוה יכול לתבוע חובו לפני שלושים יום, ואם כן לכאורה דינו שווה למלוה לעשר שנים שאין שביעית משמטתו כיון דהשתא לא קרינן ביה לא יגוש. וכן כתב האור

עלון המשפט

פסקי דינים

הלכות שמיטת כספים ופרוזבול

חלק א - שמיטת כספים

חלק ב - פרוזבול

יו"ל ע"י "מכון מענה שמחה"
בעריכת הר"ר שלום רוטמן
© כל הזכויות שמורות.

לתגובות והערות:

6000760@gmail.com

בית הדין "נתיבות חיים" בארה"ק

שע"י כולל חו"מ 'אהל יוסף' • בנשיאות הגאון רבי נפתלי נוסבוים שליט"א

בית שמש

בראשות הרבנים הגאונים:

רבי שלמה שלזינגר • רבי אברהם בוטרמן

תל ציון

בראשות הרב הגאון רבי א. דויטש

איזור הקרויות

בראשות הרב הגאון רבי אברהם בוטרמן

ירושלים

בראשות הרבנים הגאונים:

רבי נפתלי נוסבוים

רבי יצחק שובקס

רבי אברהם דוברמדיקר

רבי אברהם בוטרמן

רבי יעקב פרבשטיין

רבי צבי ברוורמן

רבי יוסף פליישמן

ניתן להזמין דיונים בפל': 052-7642-346 או בטל': 02-502-3637 (בשעות 18:30-20:00)

יום, החוב נשטמט⁹. ואם החוב הוא של שאר דברים ולא כסף החוב נשטמט¹⁰.

3. הרבה פוסקים סוברים שהמלוה יכול להאריך את זמן פרעון החוב עד אחרי ראש השנה של שמינית, אפילו בלא ידיעת הלוה, כדי שהחוב לא ישטמט בשביעית¹¹.

4. הרבה פוסקים סוברים שאם קבעו בשעת הלוואה שזמן הפרעון יהיה אחר שבוע מיום שיתבע המלוה, והמלוה תבע את החוב פחות משבוע לפני ראש השנה אף על פי כן החוב נשטמט¹². ויש סוברים שאפילו אם לא תבע המלוה החוב נשטמט¹³. אמנם אם תלו את הפרעון בדבר אחר, כגון שזמן הפרעון יהיה כשבנו יתארס והבן לא התארס לפני ראש השנה, הרבה פוסקים סוברים ששביעית אינה משטמט¹⁴.

5. אם יש ביד המלוה משכון של מטלטלין מן הלוה, בין אם קבל המשכון בשעת הלוואה ובין אחר ההלוואה אין החוב נשטמט¹⁵. נחלקו הראשונים אם שווי המשכון הוא פחות מן החוב, אם חלק החוב העולה על שווי המשכון נשטמט¹⁶.

6. אם הלוה נתן למלוה שיק עם תאריך לאחר ראש השנה אין שביעית משטמט¹⁷. ואם התאריך הוא לפני ראש השנה והמלוה לא פדה את השיק נחלקו הפוסקים, ורובם סוברים שאין שביעית משטמט חוב שיש עליו שיק¹⁸. אמנם בשיק של מטבע חוץ והתאריך הוא לפני ראש השנה יש צדדים נוספים ששביעית משטמט¹⁹.

7. חנוני שנותן ללקוח לרשום את הקניות שלו, ולא קבע עם הלקוח לשלם את החובות לפני ראש השנה²⁰, אין החובות נשטמטים בשביעית²¹.

צינונים והערות

14. הגרש"ז אויערבאך (שם) כותב שאפשר שבאופן זה דינו ממש כקביעת זמן לעשר שנים ואין שביעית משטמט. ובספר שמיטת כספים כהלכתה פוסק כן בפשיטות. ולדעת הגר"ח קנייבסקי פשוט שאין שביעית משטמט.

15. משנה בשביעית פ"י מ"ב ובגיטין דף לז ע"א מפרש הגמ' הטעם, משום בעל חוב קונה משכון כרבי יצחק. ופירש רש"י בד"ה דקני ליה "הלכך כגבוי דמי לענין שביעית". ובת"ר ד"ה שאני מפרש שאף שדינו של ר' יצחק אינו אלא במשכון שלא בשעת הלוואה, מכל מקום אפילו במשכון בשעת הלוואה אין שביעית משטמט, (ועיין בש"ך סי' עב סק"ט מה שביאר בדברי התוס'), וכן כתבו עוד ראשונים וכן נפסק בשו"ע סי' סז סעיפים יב-יג.

16. דעת הרמב"ם בפ"ט ה"ד ודעימיה שרק נגד המשכון אינו נשטמט, ודעת הרא"ש בגיטין פ"ד סי' יז ודעימיה שאפילו היתר על שווי המשכון אינו נשטמט. השו"ע בסעיף יב מביא דעת הרמב"ם בסתם, ודעת הרא"ש בלשון 'ויש מי שאומר'. הביאור הגר"א בס"ק כה ובס"ק כו תולה שתי דעות אלו אם פוסקים כשמואל בשבועות דף מג ע"ב שמלוה שאבד משכון שאינו שווה כמו החוב הפסיד כל החוב, שאם פוסקים שאבד כל החוב אין שביעית משטמט כל החוב, ואם פוסקים שלא אבד כל החוב אין שביעית משטמט רק מה שכנגד המשכון, ולפי זה המחבר שפסק בסי' עב סעיף ב שלא הפסיד כל החוב פוסק כהרמב"ם והרמ"א שפסק שם שהפסיד כל החוב יפסוק כהרא"ש. ישנם עוד הסברים באחרונים על מחלוקת זו.

17. כן פסק האגרות משה בחו"מ ח"ב סי' טו, וטעמו שקבלת שיק עם תאריך לאחר ראש השנה משמשת כהוכחה שהמלוה קובע זמן הפרעון לאחר ראש השנה. טעם נוסף כתב באגרות משה, שהחוב נחשב כגבוי כיון שאסור לבטל שיק על פי חוקי המדינה.

18. לפי הטעם השני של האגרות משה בהערה הקודמת אין החוב נשטמט. גם הגרש"ז אויערבאך במנחת שלמה תנינא סוף סי' כג פוסק כן מטעם שניתן להשתמש בשיק במקום מזומנים כדי לקנות בחנויות ולשלם חובות, וכן מטעם שלא גרע ממשכון. וכן הגר"י רוזנטל בכרם ציון (הלכות פסוקות סי' כ סעיף יא) פוסק כהאגרות משה ששיק נחשב לגבוי, ומוכיח מאה שפסק דין נחשב לגבוי ואינו נשטמט, שדין 'כגבוי' לענין שמיטת כספים אינו כדין 'כגבוי' לשאר דברים. גם הגר"ש ואזנר (שביבי אש סי' ט אות ה) סובר ששיק דינו כמשכון. אמנם הגר"ש אלישיב (שביבי אש סי' יב אות ג) מחייב לכתוב פרוזבול מספק, שמהו אין השיק רק כשטר חוב מן הלוה למלוה (יש לציין שבספר השיק בהלכה מביא בשמו שאין עוברים על כל תלין אם משלמים בשיק, כיון שאפשר לקנות בשיק. ואפשר לבאר החילוק, שלענין כל תלין מספיק שיש אפשרות לפועל ליהנות משכרו, אבל עדין נחשב השיק לחוב עד פדייתו). ובספר הלכות שביעית (כס"ד עג) כותב שרק שיק בנקאי נחשב כגבוי, אבל לא שיק אישי, כיון שהכסף בבנק עדין נזקף לזכות הלוה עד לפדיית השיק.

19. במח"ס השיק בהלכה פסק בקובץ בית אהרן וישראל (קובץ צו) שבשיק ממט"ח צריך פרוזבול, מכיון שאי אפשר להשתמש בשיק לשלם חובות ולקנות בו. אמנם יש להעיר שלפי הטעם של האגרות משה שהחוב כגבוי, ולפי הטעם של הגרש"ז אויערבאך והגר"ש ואזנר שלא גרע השיק ממשכון, יתכן שגם בשיק ממט"ח אין החוב נשטמט.

20. עיין סוף הערה 24.

21. בשביעית פ"י מ"א נחלקו רבי יהודה ורבנן אם הקפת חנות נשטמט בשביעית, לדעת רבנן אינה נשטמט ולדעת רבי יהודה רק החוב של הקניה האחרונה אינו נשטמט, וקיי"ל כרבנן.

לפרוע בכל עת לצאת ידי שמים גם אם יתפוס המלוה משל הלוה יכול ליקח אותו בחובו קרי ביד לא יגוש". ועיין בעלון המשפט גליון אייר עמוד ד שיש לתמוה על הכסף משנה מסוגיא בשבת דף קמח.

9. המג"א באו"ח סי' שז ס"ק יד כותב שבמדינתנו תובעים סתם הלוואה תוך שלושים יום, והובאו דבריו ברע"א בחו"מ ר"ס עג ובפתחי תשובה שם אות ג, ובמשנה ברורה סי' שז ס"ק מב.

10. בהלואת אוכל אין דין 'סתם הלוואה שלושים יום', כיון שהמנהג הוא לתבוע אף לפני שלושים יום, כן כתב בספר הלכות שביעית סימן י' כס"ד ס"ו. יש לציין שדין זה הוא רק בזמן הזה, אבל בזמן הגמ' כל הלוואה היתה לשלושים יום, שהרי אפילו בהלואת אוכל הצריכו חז"ל לומר לשון השאילני כדי שיהיה זמן הפרעון מיד, אבל בלשון הלוני ההלוואה היא לזמן מרובה, כמבואר בר"ן בשבת דף סג מדפי הרי"ף.

11. היסוד לדין זה הוא בגיטין דף לז ע"א, שאין המלוה יכול לכתוב פרוזבול אם אין ללוה קרקע, והמלוה יכול לזכות קרקע ללוה שלא מדעתו כדי שיוכל לכתוב פרוזבול. מוכח מזה שאפשר לזכות לאחר שלא מדעתו, אף אם כתוצאה מזה ייגרם חובה לזוכה, כגון שהחוב של הלוה לא יישטמט. והר"ן שם מסתפק אם דין זה בכל התורה או שאינו רק קולא מיוחדת בפרוזבול. מדין זה למדו החלקת יואב קבא דקושייתא קושיא מו והבית דוד חו"מ סי' יז שהמלוה יכול להאריך זמן הפרעון עד אחר ראש השנה גם בלי דעת הלוה, כיון שעצם הארכת הזמן היא לטובת הלוה, רק שנמשך ממנה חובה ללוה שהחוב לא יישטמט. וכן נוטה החי' הרי"ם בחו"מ סי' סז ס"ק ז וכן פסק הגר"ש אלישיב (מובא בדרך אמונה פרק ט ציון הלכה ס"ק צז, וכתב שם שהגר"ש אלישיב מייצג למי שהלוה כסף אחר שכתב פרוזבול, שהמלוה יאריך את זמן הפרעון עד אחרי ראש השנה). אמנם בתשובות והנהגות ח"ב סי' תשז מפסק על היתר זה, ודעתו שאין לדמות הארכת זמן ההלוואה לזכיית קרקע, שזכייה בקרקע אין בה שום חוב, רק שמסתעף ממנו חוב, שעל ידי זה יוכל המלוה לכתוב פרוזבול, מה שאין כן הארכת הזמן עצם ההארכה משנה הדין שהחוב לא יישטמט. ויש לציין שאף אם נאמר שהארכת הזמן נחשבת לחובה, מכל מקום המחנה אפרים בהלכות זכיה מהפסקר סי' יא נוטה לומר שמועיל מחילה של המלוה בעל כרחו של הלוה, ואם הארכת זמן נחשבת למקצת מחילה (עיין בסמ"ע ו"ך וקצות החושן ריש סי' עג) אין צריך דעת הלוה.

12. הגרש"א שטרן מח"ס שמיטת כספים כהלכתה הציע שאלה זו לפני כמה גדולים. הגר"ש וואזנר השיב (מודפס בספר שמיטת כספים כהלכתה בשביבי אש סימן ט) ששביעית משטמט, שלא נתן המלוה זמן רק כדי שיתארגן הלוה לשלם את החוב, אבל המלוה יכול לתפוס משל הלוה, ויש לדמות דין זה להתנה המלוה שלא לתבוע את הלוה שפסק הרמב"ם ששביעית משטמט, ובכסף משנה כתב הטעם כיון שהלוה חייב בדיני שמים והמלוה יכול לתפוס (עיין הערה 8). וכן מביא שם בשם הגר"נ קרלין בחו"מ השני (על הרמב"ם הלכות שמיטה פ"ט). הגרש"ז אויערבאך בתשובתו (שביבי אש סימן יג) מסתפק אם הוא כמו מתנה שלא יתבענו ששביעית משטמט, או כמו תוך שלושים יום בסתם הלוואה שנחלקו הפוסקים. דעת הגר"ח קנייבסקי (שם סימן כ) שבאופן זה שזמן הפרעון הוא שבוע אחר התביעה, עד סוף השבוע נחשב החוב כבתוך זמנו ואינו נשטמט.

13. כן מובא בספר שמיטת כספים שם בשם הגר"נ קרלין, וטעמו מפני שהיה יכול המלוה לתבוע בערב ראש השנה ושוב היה נחשב כאילו הגיע זמן הפרעון, וכן נראה שפסק הגר"ש אלישיב (שם סימן יב סק"א) מאותו הטעם. אמנם הגרש"ז אויערבאך (שם) דחה סברא זו שהרי למעשה לא תבעו, ולא נתחייב הלוה בערב ראש השנה.

8. נחלקו הראשונים אם שביעית משמטת חוב שאינו מחמת הלואה²². דעת רוב הראשונים שאינה משמטת²³. האחרונים נחלקו מה דעת המחבר בזה²⁴, וכיצד יש לפסוק לדינא²⁵. ולכן אם אחד קנה בחנות באופן חד פעמי וטרם שלם את חובו עד ראש השנה דינו תלוי במחלוקת האם החוב נשמט²⁶. יש מי שסובר שאף חנות העומדת להסגר תלוי במחלוקת אם החובות נשמטים²⁷.

9. כל חוב שאינו נשמט, אם עשוהו להלואה, החוב נשמט²⁸. נחלקו הראשונים איך נעשה חוב להלואה, יש סוברים שאם קבעו זמן לשלם

ציונים והערות

כהרמב"ם. בהגהות הריב"ז על הפאת השולחן סעיף כא פוסק שהמלוה יכול לתפוס משל הלוה ולהסתמך על הפוסקים שחולקים על הרמב"ם.

26. הטעם הוא שבאופן זה אין המוכר נותן אשראי לזמן רב, ולכן לפי הבית יוסף והסמ"ע הרמב"ם סובר ששביעית משמטת החוב, כיון ששביעית משמטת כל חוב אף שאינו מחמת הלואה, כל שאינו דומה להקפת החנות. ולדעת החולקים על הרמב"ם כל חוב שאינו מחמת הלואה אין שביעית משמטת.

27. כן כתב האגרות משה על פי מה שהסביר בדעת הרמב"ם, שהחונני אינו רוצה לתבוע בכוח כדי לא להפסיד לקוחות, ולכן בחנות שעומדת להסגר אין לחונני שום סיבה שלא לתבוע את החובות.

28. לשון המשנה: "הקפת החנות אינה משמטת ואם עשאה מלוה הרי זה משמט". לשון הר"ש בפירושו למשנה: "זקפו במלוה", וכן הלשון בטור וש"ע. אמנם להלן יבואר דעת התומים שלפי המרדכי אין צריך זקיפה במלוה.

29. כן דעת הרא"ש בגיטין פ"ד סי' יז והטור בס' סז. דיעה זו מובאת כדיעה ראשונה ברמ"א סעיף יד. הקהלות יעקב במכות סי' ג ד"ה והנה מסתפק אם מדובר דוקא כשקבעו זמן אחר ההקפה, או אפילו אם קבעו זמן פרעון בשעת הקניה, ודעתו נוטה שאפילו אם קבעו זמן בשעת הקניה דינו כזקיפה במלוה. ומה שכתבנו שקבעו זמן לשלם לפני ראש השנה, שאם קבעו זמן לאחר ראש השנה כתב הבית יוסף שדינו כמלוה לעשר שנים ואינו משמט.

30. כן דעת המרדכי בשבועות סי' תשפ והובאה ברמ"א כדעה שניה. המרדכי כתב כן ליישב המשנה של המוכר בשר בראש השנה עם שיטת רבנן שהקפת חנות אינה משמטת, שהקפת חנות מיירי שרושם בפנקסו רק את המידה שלקח הלוך, והמשנה של מכירת בשר מיירי שרשם את סכום הכסף שהלוך חייב. ובתומים בסק"ז כתב שלא דוקא אם רשם בפנקס אלא אפילו אם סיכם בעל פה, שהרי המשנה מיירי במוכר בשר שהיה סבור שלא יעברו את החדש ויחול ראש השנה בו ביום. עוד הוכיח התומים שאין צריך לסכם את כל החובות ביחד כמו ששמעם בלשון הרמ"א, אלא כל שפירש סך המעות של הקניה דינו כמלוה, וכמו כן אם סיכם הכל ביחד, אף על פי שעדיין לא סיכם כמה כסף חייב לו גם כן יחשב למלוה, וכן אם יקבע זמן פרעון מודה המרדכי שדינו כמלוה, אלא שהמרדכי סובר שאין צריך לקבוע זמן, ודי שיזכיר שווי הקניה במעות. אמנם הפאת השולחן בס' כט סקנ"ה מיישב דעת הרמ"א.

31. כן חידש בספר הלכות שביעית סי' י' כס"ד ס"ק נח מצד הסברא. וכדבריו נראה בביאור הגר"א סקכ"ח שמביא כמקור לשיטת המרדכי את הגמ' בב"מ דף עב ע"א בישראל שלוח מגוי ברבית והגוי התגייר, שאם זקפו עליו הקרן והרבית במלוה בהיותו גוי, אפשר לגבות הרבית אחר שנתגייר, שהזקיפה עושה כאילו הלוה חייב כבר את הרבית. ואם המלוה רק מסכם עבור חשבונותיו פשיטא שסיכום זה לא ישנה את מהות החוב. אמנם התומים שסובר שאין צורך לסכם כמה חובות יחד, אינו סובר כהגר"א, ויתכן שלדעת התומים אף אם הסיכום נעשה לצרכים אחרים, יהפוך החוב להלואה.

32. בחיוב קנס של אונס ומפתה נפסק בשו"ע סעיף טז שאם תבעו לדין נחשב החוב כזקפו במלוה. והסמ"ע בסק"ל מיישב הא דבאונס ומפתה צריך העמדה בדין ובהקפת החנות אין צריך, שאונס ומפתה הם חיוב שבית דין מחייב, לכן צריך העמדה בדין. מה שאין כן הקפת החנות. מוכח מזה שאם תבע החונני את הלוך בדין ודאי יחשב כזקיפה במלוה, דלא גרע חוב זה מקנס.

33. בשו"ע סעיף ח מב' ששביעית אינה משמטת מה שהתחייב בפסק בית דין, ומקורו במשנה. וכדי שלא יהיה סותר את הדין המב' בהערה הקודמת, כתב הסמ"ע סקל"א שכאן מדובר שהכתב כבר נכתב, משא"כ בדין הקודם מדובר בפסק שנמסר רק בע"פ.

22. בשביעית פ"י מ"ב שנינו שהקונה בשר בראש השנה של שמינית ונתעברה השנה, ונדע שאותו היום היה ערב ראש השנה, החוב נשמט. הרמב"ם בפ"ט ה"ה פסק כמשנה זו, אף שבהלכה י"א פסק בהקפת חנות כדעת רבנן (שהובאה בהערה הקודמת). הראב"ד חולק על הרמב"ם וכתב שמבואר בירושלמי שהתנא של המשנה שחוב קניית בשר נשמט סובר כרבי יהודה ואנחנו פוסקים כרבנן. לדעת הראב"ד כל חוב שאינו דרך הלואה אינו נשמט. הכסף משנה מיישב דעת הרמב"ם בשתי דרכים, א. שרק אם החונני מקיף כמה פעמים, אין החוב נשמט, אבל אם החונני מקיף לו באופן חד פעמי, החוב משמט כדין כל חוב. ב. שרק המוכר ביום טוב שאינו יכול לגבות החוב בו ביום, נעשה מיד כאילו זקפו עליו במלוה, ושביעית משמטת. ולפי זה הקונה באופן חד פעמי ביום חול, או כל חוב אחר שאינו מחמת הלואה, דינו תלוי בין שני התירושים בכסף משנה. ועיין בהערה 24 ישוב הבית יוסף על הרמב"ם.

23. דעת הרמב"ם ודעת הראב"ד נתבאר בהערה הקודמת. בכתובות דף נה ע"א איתא שתוספת כתובה ככתובה לענין שביעית. והרש"י ד"ה ולשביעית מפרש שכשם שכתובה אינה נשמטת (אלא אם כן פגמה) כן תוספת שביעית אינה נשמטת. ובתוס' שם הקשו על פירוש רש"י שאין צריך לומר שתוספת כתובה אינה נשמטת שהרי כל חוב שאינו הלואה אינו נשמט, ולכן פירשו הגמ' בענין אחר. מבואר מזה שנחלקו רש"י ותוס' אם כל חוב שאינו מחמת הלואה נשמט בשביעית. כדעת התוס' כתבו גם הרמב"ן (שם, ומטעם זה גם סובר כדעת הראב"ד), הריטב"א (שם), הר"ן (שם) וכן הר"ש בפירושו על המשנה בשביעית פ"י מ"ב מביא את הירושלמי שהמשנה נאמרה בשיטת רבי יהודה. ומאידך, הר"י מיגש (הובא בשיטה מקובצת שם) סובר שאף חוב שאינו מחמת הלואה נשמט. יש לציין שהגר"א בפירושו לירושלמי מחק את הגרסא שהמשנה של הקונה בשר כדעת רבי יהודה, אבל בשנות אליהו (מ"א) ד"ה הקפת חנות כתב "דכתיב כל בעל משה ידו וכו' משמע דוקא הלואה".

24. הבית יוסף בס' סז מביא שיטת הרמב"ם שהקפת חנות אינה נשמטת, אבל הקונה בשר בראש השנה ונתעברה השנה החוב נשמט. ומיישב שהרמב"ם סובר שכל חוב אף שאינו מחמת הלואה נשמט, והקפת חנות אינה נשמטת, כיון שהדרך הוא שהחונני אינו תובע מיד רק אחרי שנה או שנתיים, ולכן נחשב שזמן הפרעון אינו אלא לאחר שביעית, ודינו כמלוה לעשר שנים שאינה נשמט. אבל הקונה בשר באופן חד פעמי אין דעת המוכר להמתין זמן רב, ושביעית משמטת. ובשו"ע סעיף יד הביא המחבר רק את הדין שהקפת חנות אינה נשמטת, ולא הוסיף כלום, וכן השיטת את הדין של הקונה בשר בראש השנה. והסמ"ע בס"ק כו הביא דברי הבית יוסף, ומשמע שהשו"ע פסק כמו הרמב"ם וכדרך שהסביר הבית יוסף. אמנם הפאת השולחן בס' כט סק"ל סובר שהשו"ע חזר בו ממה שכתב בבית יוסף, והראיה שהרי כתב בסעיף ד "שאיין שביעית משמטת אלא מלוה". גם התומים (בתחילת סעיף טו) סובר שאין הבית יוסף פוסק כהרמב"ם, רק מיישב דבריו, ולכן לא הביאו בשו"ע. מדברי האגרות משה בחו"מ ח"ב סי' יד נראה שסובר שעיקר לדינא כהרמב"ם, ומפרש דברי הבית יוסף באופן אחר, שהקפת חנות אינה נשמטת כיון שהמוכר רוצה שהלקוחות ימשיכו לקנות אצלו, אינו תובע בכוח את לקוחותיו, ואינו לוחץ עליהם, ולכן אין הקפת חנות נכללת באיסור 'לא יגוש'. במקרה שקבע החונני זמן פרעון לפני ראש השנה, אין שייך טעם הבית יוסף בהקפת חנות שהחונני מוכן להמתין שנה או שנתיים, ואם כן לדעת הרמב"ם שביעית משמטת. ולכאורה אף לפי ההסבר של האגרות משה שהחונני אינו רוצה לתבוע את לקוחותיו, מכל מקום אם החונני גילה דעתו שאינו מוכן להמתין עוד הרי החוב בכלל 'לא יגוש'. בנוסף לכך לדעת כל הראשונים אם החונני קבע זמן פרעון החוב הופך להלואה.

25. כדעת הרמב"ם פסק בשו"ע הרב הל' הלואה סעיף לט, וכן האגרות משה בחו"מ ח"ב סי' יד. אבל התומים בסקט"ו, ובאורים סק"ז, פאת השולחן בס' כט סק"ל, הב"ח באות יט, הערוך השולחן בסעיף ח, ספר הלכות שביעית בס' י' (כס"ד ס"ג וביאור הלכה סעיף כא וסעיף כב) והדרך אמונה בפ"ט סקנ"ז, כולם פסקו שלא

התנאים לכתוב פרוזבול

1. בכדי שהפרוזבול יחול צריך שיהיה קרקע ללוה¹, ואין צורך שהלוה יהיה בעלים דווקא על הקרקע, אלא גם אם הקרקע מושאלת או מושכרת לוי², די בכך שיחול הפרוזבול.
2. אם אין ללוה שום קרקע והמלווה רוצה לכתוב פרוזבול, צריך המלווה להקנות לו קרקע³ בגודל כלשהוא⁴, ורק אח"כ יוכל לכתוב פרוזבול על החוב⁵. הקנתת הקרקע נעשית כך: חברו של המלווה לוקח סודר שלו

ציונים והערות

ונותן אותו למלווה⁶, וכשהמלווה קונה את הסודר הוא מזכה ללוה קרקע כלשהוא שבבעלותו שתהיה שייכת ללוה עד צום גדליה⁷ של מוצאי שביעית⁸. הבי"ד שעושים את הפרוזבול מאשרים בנוסח הפרוזבול שהמלווה אכן הקנה קרקע ללוה⁹.

3. מקרים מצויים שאין ללוה קרקע: הורים מבוגרים שגרים אצל ילדיהם אפילו בקביעות¹⁰, או בחור יתום שאין לו אפוטרופוס¹¹ שמתגורר במוסד שאינו חייב להחזיקו¹². לגבי בחור שממוך על שולחן אביו¹³ או

5. ואם אף למלווה אין קרקע, יכול המלווה לבקש מאחר להקנות קרקע כלשהו ללוה שלו, וכגון בחורי ישיבה שהלוו לבחורים אחרים ועושים פרוזבול, יש להם לבקש מאחר להקנות קרקע ללוה לדעת המחמירים בדין³.

6. שהרי אפשר לקנות בקניין סודר באמצעות סודר של אחר המזכה בשביל הקונה, כמבואר בחו"מ סי' קצה סעיף ג שנהגו לקנות בסודר של העדים.

7. הקנתת קרקע לזמן עדיפה על השאלת או השכרת קרקע ללוה, כדי לחוש לדעה בשו"ע (חו"מ סי' קצה סעיף ט) שאין קנין סודר מועיל לשאלה ושכירות, ועיין שם בקצות החושן (סק"ח) שלדעת השו"ע מועיל קניין סודר אפילו למתנה על מנת להחזיר, ועיין מ"ש שם שקניין סודר מועיל לקניין לזמן (דלא כמש"כ השבות יצחק פי"ד הערה לא), ומוכיח זאת מקניין סודר שעשה בועז, שהיה בזמן שהיובל נוהג, וכל קנין קרקע היה רק לזמן. ועיין בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ה סי' כה פרק לד אות ב).

8. כדי לחוש לדעת הר"ש על פי הר"ן שצריך שיהיה ללוה קרקע בסוף שביעית, הובאה לעיל בהערה 1.

9. כן מצינו בהרבה נוסחאות של פרוזבול כדלהלן: נוסח פרוזבול של רבינו תם (ספר הישר חלק חידושים סי' קלח), המבי"ט (ח"א סי' שא), ראשית ביכורים (מר' בצלאל הכהן, הודפס בס"ס 'שמיטת כספים ופרוזבול', שם הקנו קרקע כל שהו ולא ציינו המקום) וכן בנוסח הגר"מ שטרנבוך שליט"א (ספר שמיטה כהלכתה דיני פרוזבול סעיף 1). וכל זה רק לכתחילה ולשופרא דשטרטא, שישמש שטר פרוזבול כהוכחה מושלמת, אבל לדינא סגי מה שזיכה קרקע ללוה בפועל (וכ"כ המבי"ט שם, והוא דן שם על נוסח הפרוזבול שהיה נהוג אצלם לכתוב שהמלווה מזכה ללוה ד' אמות שיש למלוה בא"י), והמלווה נאמן לומר שזיכה קרקע ללוה שלא שביק התירא ואכיל איסורא' כיון שהוא דבר שבידו לעשות, ואין צריך אפילו לדין 'מיגו' כמו שכתב הסמ"ע (סי' סז ס"ק נה). ואפילו לדעת הסוברים שכתובת הפרוזבול מעכבת (עיין דין 13) מכל מקום הקנתת קרקע אינה חלק מעצם הפרוזבול.

10. לפי דברי החתם סופר שהובאו בהערה 13 בניסו שהסכימו שהוריהם יגורו בביתם תקופה מסוימת או כל זמן שיצטרכו, הדירה של הבנים שאולה להורים. אבל אם אין שום הסכם ביניהם, אלא שההורים השתכנו בבית ילדיהם, רשאים הבנים להוציא ההורים מביתם כל זמן שירצו, ואין דירת הבנים שאולה להוריהם.

11. אם יש לו אפוטרופוס דינו מפורש במשנה שם "כותבים ליתומים על נכסי אפוטרופסים".

12. אם המוסד מחויב להחזיק אותו, כגון שהמוסד מתקצב על ידי הממשלה, או שהתחייב לגוף כלשהוא שדואג ליתום, הרי יש ליתום מקום שמושכר לו בתוך המוסד. ואפילו אם מנהיג המוסד רשאים להעביר את היתום מחדרו לחדר אחר לפי הצורך, עדיין נחשב שיש לו קרקע, כפי המבואר בהערה 4 שאין צורך לציין מיקום הקרקע שמקנים ללוה.

13. בשו"ת חתם סופר (חו"מ סי' נ, מובא בפתחי תשובה סי' סז סק"ד) נשאל ע"י תלמידו מהר"ם א"ש, איך יתכן אדם שאין לו שום קרקע כלל אפילו שאולה, והשיב לו שלוה הסמוך על שולחן אחר שיכול ללסוק כל שעה אין לו שום קרקע, שהרי לא שאל קרקע לזמן אלא שבעל הבית נתן לו רשות לגור אצלו והוא רשאי להוציא מביתו כל זמן שירצה. גם לוח שדר בחצר חברו שלא מדעתו אין לו קרקע. והנה כתב הגר"מ שטרנבוך שליט"א בספר שמיטה כהלכתה, (דיני פרוזבול סעיף 1) שעל פי דעת החתם סופר אין הפרוזבול מועיל למי שהלוה לבחורים, מאחר ואין להם קרקע וקרקע של אביהם אינו מועיל בשבילים, ועל כן הכניס בנוסח הפרוזבול שלו שהמלווה מקנה קרקע ללוה, והוא מעורר על הצורך בזה"ז להקנות קרקע ללוה כיון ששכיח היום בחורים הסמוכים על שלחן אביהם שלום כסף. וכן כתב הגר"ב זילבר בספר הלכות שביעית (סדר פרוזבול), וכן כתב בספר שבות יצחק (עמוד פה) בשם הגר"ש אלישיב. בספר משנה כסף (סעיף כג) חולק על ספר שמיטה כהלכתה בדעת החתם סופר, ולדעתו מה שכתב החתם סופר שאורח אין לו קרקע שאולה הוא רק באורח העובר ממקום למקום, אבל לא כ"כ בן שדירתו קבועה בבית אביו. אמנם מצאנו שהקדמונים דנו כבר בזה, בשו"ת הרשב"א (ח"א סי' אלף קמה) כתב שצריך שיהיה

1. משנה בשביעית (פ"י משנה ו) "אין כותבין פרוזבול אלא על הקרקע, אם אין לו מזכהו בתוך שדהו כלשהו". ונחלקו הראשונים בטעם הדבר. רש"י (גיטין לו, א ד"ה אלא) כותב שהטעם הוא משום שהפרוזבול נתקן רק להלוואה שהיא שכיחה, והלוואת כסף למי שאין לו קרקע אינה שכיחה. אבל הר"ש בשביעית שם מפרש משום דאם יש קרקע ללוה "החוב נחשב גבוי ביד בית דין... וכמלוה שיש עליה משכון", וכתב הר"ן (גיטין יט, ב מדפי הר"ף ד"ה ומסתברא) שיש נפ"מ בין טעם רש"י לטעם הר"ש, שלדעת רש"י די בכך אם יש קרקע ללוה בשעת כתיבת הפרוזבול, אבל לדעת הר"ש צריך שיהיה לו קרקע בסוף שביעית, וכתב בספר דרך אמונה (הלכות שמיטה פ"ט הלכה יט ביאור ההלכה ד"ה עם כותבים) שאף לדעת הר"ש צריך שיהיה קרקע ללוה בשעת כתיבת הפרוזבול, אלא שחולק על רש"י שצריך שיהיה לו קרקע אף בסוף שביעית. הדבר אברהם (ב, עמ"צ בהגהה שניה) סובר שגם לרש"י צריך שעכ"פ יהיה ללוה מטלטלין בסוף שמיטה. והקשה המנחת שלמה בפירושו על המשנה, שלפי דברי הר"ן בדעת הר"ש יכול כל רמאי למכור או להפקיר כל קרקעותיו בסוף שביעית, וכל שטרי הפרוזבול שנכתבו על ידי בעלי חובותיו שהלווה על פה יבטלו לפי דעת הסמ"ע (רמה, יח) שא"א לגבות מלוה ע"פ ממה שהפקיר הלוה, ונהי שהט"ז הקצוה"ח והנהיגה"מ שם חולקים על הסמ"ע וסוברים שאפילו מלוה ע"פ אפשר לגבות ממה שהפקיר, מ"מ מכיון שאם אחר יזכה בו לא יוכל המלוה לגבות כי הזוכה יטען ק"ל כסמ"ע, א"כ אין החוב נחשב גבוי, אמנם למש"כ לקמן הערה 70 יתכן שא"ז קשה, כי אי אפשר לטעון קים לי שהחוב נשטט בשביעית, ולכן כיון שלמעשה יש לנו ספק בטעם שצריך שתהא לו קרקע, ולפי רש"י לא יועיל כ"ז, א"כ הגם שבפועל ב"ד לא יגבו את הקרקע בגלל טענת קים לי, אבל החוב יישטט.

2. בגמ' גיטין (לז, א) (ה' השאלו מקום לתנור וכירים כותבים עליו פרוזבול", וכתב הבית יוסף (סי' סז מחודש יב) בשם העיטור וספר התרומות שקרקע שכורה דינה כשאלה. 3. במשנה שם "אם אין לו מזכה הוא בתוך שדהו כל שהוא" מדין זכין לאדם שלא בפניו, והקשה הר"ן (שם) איך אפשר לזכות ללוה קרקע כדי לכתוב פרוזבול, הרי אין זו זכות ללוה אלא חובה, שעל ידי הפרוזבול לא ישטט החוב, והר"ן רצה להוכיח מדין זה שדבר שבעצמותו הוא זכות, הגם שנובע ממנו חוב מהני זכיה, ודחה סברא זו שאפשר שלא הקילו חכמים קולא זו רק לענין פרוזבול שהקילו בו הרבה. דברי הר"ן מובאים בסמ"ע (סז, מד) והוא כותב שהטעם שהקילו הוא משום "דקיל הוא שמיטת כספים בפרט בזה"ז". הט"ז (י"ד קסב, ח) למד מדברי הר"ן שבכל איסור דרבנן מועיל זכיה אף אם התוצאה היא חובה. אמנם הנקודות הכסף (שם) מסתפק בזה שיש לומר שלא הקילו חכמים רק בפרוזבול שיש חשש נעילת דלת בפני לויים ולא בשאר איסורים דרבנן.

4. המנחת שלמה (שם) מדייק מלשון המשנה שאין צורך לציין מיקום הקרקע, וכן משמע מהגמ' (קידושין כו, א) "קרקע כלשהו.. לכתוב עליו פרוזבול ולקנות עמה נכסים שאין להם אחריות", ובדומה לזה מצינו לענין קנין אגב קרקע, שאין צריך קרקע מסוימת כפי שנפסק בחו"מ (ק"ג, ב) וברמ"א (רב, ז), ואם כן ה"ה לענין פרוזבול. וכן נראה בנוסח פרוזבול המובא בספר הישר לרבינו תם (סי' קלח), ובעוד נוסחאות שאין צורך לסיים הקרקע, שכתוב שם: "איך פלוני אמר לנו קנו ממני ארבע אמות בחצירי ותנו לו לפלוני וקנינא מיניה ויהינא לפלוני". בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' רלג) כתב שאם אין מזכים קרקע מסוימת יש לזכות ארבע אמות דווקא ולא כל שהוא כדי שלא ייראה כחוכא ואיטולוא, אמנם אין זה מעיקר הדין, ועדיף להקנות קרקע כל שהוא במקום שיש לחוש שיש כמה לויים שאין להם קרקע ואין למלווה שיעור ארבע אמות לכל אחד. ולהקנות קרקע לכל הלויים בשותפות גם כן אינו מן המובהק, שמפורש בירושלמי (שביעית פ"י ה"ג) שאין כותבין פרוזבול על סמך קרקע משותפת ונפסק בספר העיטור. ובספר שמיטת כספים כהלכתה (שביבי אש סי' יב סק"ד) כתב ששאל את הגר"ש אלישיב אם יש לחוש לדברי הירושלמי, מאחר שלא הובאו ברמב"ם ובשו"ע, והשיב שאם יש בו שיעור חלוקה לכל אחד אפשר להקנות קרקע שיהיה לכל הלויים בשותפות, אמנם שיעור כדי חלוקה הוא לפעמים יותר מארבע על ארבע, ועל כן עדיף להקנות קרקע כלשהו לכל לווה בנפרד.

שיש לו חדר בישיבה¹⁴, נחלקו הפוסקים אם נחשב שיש להם קרקע שאולה או שכורה, ולכתחילה יש להחמיר להקנות לו כנ"ל¹⁵.

בפני איזה ב"ד עושים הפרוזבול

4. נחלקו הראשונים מי הם הדיינים הכשרים לערוך פרוזבול¹⁶. הרבה ראשונים סוברים שצריך בית דין של גדול הדור או בית דין חשוב שקיבלוהו עליהם אנשי העיר¹⁷ וכן פסק המחבר¹⁸ וכן נוהגים בני ספרד. ויש ראשונים שסוברים שלא צריך בית דין קבוע, ואפשר לערוך פרוזבול

על ידי כל שלשה אנשים המבינים ענין הפרוזבול¹⁹, וכן פסק הרמ"א²⁰, וכן נוהגים רבים מבני אשכנז²¹.

5. לדעת המחבר שצריך בית דין חשוב הדיינים אסורים להיות קרובים זה לזה²², ואף לדעת הרמ"א שאין צריך בית דין חשוב, דעת הרבה פוסקים שיש להקפיד על זה²³, ויש שהקילו בזה²⁴.

6. הרבה פוסקים סוברים שאפילו לדעת המחבר אין לחוש אם הדיינים קרובים למלווה או ללוה²⁵.

צייונים והערות

שהיה גר בשעת הלוואה, אבל אם עבר לעיר אחרת, לא יוכל לעשות פרוזבול בעיר שגר שם עכשיו, ולכן עדיף שיכתוב פרוזבול בבית דינו של גדול הדור שבכוחו להפקיע ממנו של כל אדם, כמבואר בחו"מ סי' ב. גם יש להעיר ממש"כ האג"מ (חו"מ ב, ג) "והא דכתב הרמ"א דאם דיינים קבועים בעיר לא יוכל לומר לא אדון לפנייהם אלא בזה בורר, היה זה רק בעיירות שבמדינותינו שהיו מתמנים מהעיר שאף הרב האב"ד לבדו נמי היה יכול לכופו מאחר שקבלוהו, אבל בנוא יארק ליכא דיינים קבועים שנתמנו מהעיר, ובפרט שאיכא עוד אגודות וחבורות של רבנים שליכא אף מינוי מכל הרבנים שבעיר".

19. המבי"ט (ח"ב סי' פא) מחדש שאפילו לדעת הראשונים שפסקו שלא כשמואל, אם יש בית דין יותר חשוב בעיר, אין לאחריהם לכתוב פרוזבול, אלא אם כן המלווה והלווה הם תלמידי חכמים, בדומה לרבנן דבי רב אשי, ופרוזבול שנעשה שלא בבית דין החשוב בעיר פסול אם אין המלווה והלווה תלמידי חכמים. הש"ך (סק"ה) מציין לתשובה זו. אכן בספר דרך אמונה (ס"ק צא) כתב שלא נהגו כן, וכן פסקו הקצור שלחן ערוך (סי' קפ סעיף טו) והשו"ע הרב. ובקיצור שלחן ערוך כתב שהדיינים צריכים להיות בני תורה.

20. הרמ"א פסק (סעיף יח) כדעת הרמב"ן והרא"ש, וכן כתב בביאור הגר"א (סקל"א) שהרמ"א פסק דלא כשמואל.

21. בספר דרך אמונה (ס"ק רט) מביא שהחזון איש עשה פרוזבול בפני בית דין חשוב, אם לא הייתה שעת הדחק, וכן כתב בספר זיו הים (הלכה ב, ס"ק ד"ה אמנם) שהחזון איש עשה אותו שליח בכתב שיעשה עבורו פרוזבול בבית דין של העדה החרדית בראשות הגר"צ דושינסקי (וכן הובא בארחות רבנו ח"ב עמ' שפז), וכן בנוסח הפרוזבול של הגר"ש אלישיב המובא בהליכות שדה (גליון 126 ועוד) ובשבות יצחק (עמ' כא) הקפיד להחמיר כשיטת המחבר. ומאידך בשו"ת תשובה מאהבה (ח"א סי' עב) כתב שנהגו בפראג כדעת הרמ"א, וכן הוא בנוסחאות הפרוזבול שבקצור שו"ע, שו"ע הרב ושערי צדק לבמח"ס חיי אדם. וכן נהג הגר"ש ז"ל אויערבאך שלא להחמיר כדעת המחבר (כמובא בספר שלמי מועד בשם בנו הגר"ש, וכן נראה בפרוזבול שערך עבור נכדו, צילום ממנו מודפס בספר דיני שביעית השלם בהוצאת דגל ירושלים).

22. שדיינים הקרובים זה לזה פסולים לדון כנפסק בחו"מ (סי' ז סעיף ט), ודיינים פסולים אינם יכולים להפקיע ממון, ולשיטת המחבר דיני בית דין לענין פרוזבול חמורים יותר מדיני בית דין הדנים בניני ממונות. וכן פסק המהריק"ש (הגהות ערך לחם על השו"ע סעיף יח) "ומינה שלא יהיו קרובים זל"ז כיון דבעינן ב"ד חשוב".

23. כן פסק בשו"ת נטיעה של שמחה (סי' פט). ולדעת המבי"ט שלכו"ע צריך בית דין החשוב בעיר, ודאי שצריך בית דין שכשר לדון. ואפילו לנוהגים כדעת הרמ"א ודלא כהמב"ט כתב בספר הלכות שביעית (כס"ד ס"ק פט) שצריך להיות בית דין הכשר לדון דאל"כ "לא נקרא ב"ד".

24. כן כתב בספר שכ"כ (שביבי אש סי' כב סק"ג) בשם הגר"ש ואזנר שליט"א. וכן שמעתי מנכד הגר"ש ז"ל אויערבאך, שהגר"ש ז"ל ישב כדין יחד עם בנו לערוך פרוזבול עבורו (צילום של אותו פרוזבול מודפס בספר דיני שביעית השלם בהוצאת דגל ירושלים), ואולי סובר שדיינים הכשרים להתרת נדרים כשרים לכתוב פרוזבול, שבשניהם אין הדיינים דנים, ולענין התרת נדרים מכשיר בשו"ת יפה נוף (סי' קכא) שני דיינים הקרובים זה לזה (וכן בזיו הים (הל' ב ס"ק ו ד"ה בתומים) מסביר שטעם המתירים הוא שמשווים פרוזבול להתרת נדרים ששניהם הם מעשה ב"ד שאינם באים להכריע בין ב' צדדים). וכן דקדק בשו"ת מנחת יצחק (ח"י סי' קמ) בדברי המהריק"ש (המובא בהערה 22) שאם אין צריך בית דין חשוב, יש להכשיר אפילו קרובים, אמנם בשו"ת נטיעה של שמחה לא פירש כן בדעת המהריק"ש.

25. כן כתב המהריק"ש (הג' על סעיף לא), וטעמו שפרוזבול הוא כהקנתא החובות ואפשר להקנות לקרובים. וכן כתב בשו"ת תשובה מאהבה (ח"א סי' עב), וטעמו שפרוזבול אינו רק כזכר בעלמא להשמטת כספים. וכן כתב בשו"ת מנחת יצחק (ח"י סי' קמ), וטעמו שכוין שכל ענין פרוזבול אינו אלא מדרבנן הקילו בו. וכן כתב בשו"ת התעוררות תשובה (ח"ג סי' כג ס"ק ב) במקרה שהדיינים חותמים כדיינים וטעמו שהדיינים אינם מעידים או דנים, רק שהמלווה מוסר להם את חובותיו, אכן כתב שאם

ללוה קרקע שהמלווה יכול לגבות ממנה, ובשו"ת דבר אברהם (ח"ב סי' יז) מוכיח שדברי הרשב"א הן בין לפי טעם רש"י ובין לפי טעם הר"ש שהובאו בהערה 1, ולפי"ז בן הסמוך על שלחן אביו אין לו קרקע. מאידך גיסא בשו"ת מהרי"ט (ח"א סי' סה) כתב שסגי שיש ללוה קרקע להשתמש בו בפועל, ואם כן אף בן הסמוך על שלחן אביו יש לו קרקע. אבל בשו"ת דבר אברהם (הנ"ל) ובספר זיו הים (פירושו ליר' פ"ה ה"ג) דחו ראיות המהרי"ט.

14. בספר דיני שביעית השלם (פרק לא אות טו) מביא בשם הגר"ש ז"ל אויערבאך שבחור ישיבה יש לו קרקע שהרי יש לו רשות ללון בישיבה ולהניח בה הפציו, ואפשר שאין ראייה שלא כדבריו מתשובת החתם סופר שפסק שמי שיש לו רשות לגור כל זמן שירצה בעה"ב אינו נחשב שיש לו קרקע שאולה, שיש לומר שבחור המתקבל בישיבה מקבל זכות ללון בפנימייה של הישיבה למשך כל השנה, ואף שהנהלת הישיבה רשאית לסלק את הבחור מהישיבה אפילו באמצע השנה אם יש לה סיבה מיוחדת לכך, עכ"פ יש לראות את זכות הסילוק כתנאי בהשכרת המקום לבחור, אבל אפשרות הסילוק אינה גורמת שלא יהא המקום שכור לבחור כלל, ואינו דומה לנידון החתם סופר באורח שבעל הבית רשאי להוציאו ללא שום סיבה מיוחדת. אמנם לפי הרשב"א שכתבנו בהערה הקודמת, כל זה לא יועיל, כי עדיין בחור נחשב כמי שאין לו קרקע. אמנם בספר שבות יצחק (פרק ד) כותב בשם הגר"ש אלישיב שבחורים הסמוכים על שלחן אביהם אין להם שום קרקע שאולה, לא של ההורים ולא של הישיבה (אלא שאומר שהראש ישיבה יקנה להם קרקע לזמן ולכן המלווה ל"צ להקנות להם).

15. שרבים הפוסקים המחמירים בזה, ויש סיוע לדבריהם משו"ת הרשב"א ומפשטות תשובת החתם סופר. וכן נהוג בכמה ישיבות שהנהגה מפרסמת שהם משאילים לכל בחור את השטח שסביב מיטתו בפנימייה.

16. יסוד המחלוקת הוא מחלוקת הראשונים בהבנת הגמ' (גיטין לו, ב) "אמר שמואל לא כתבין פרוזבול אלא אי בבי דינא דסורא אי בבי דינא דנהרעדא... כי תקין הלל לדרי עלמא כגון בי דינא דידיה וכרב אמי ורב אסי דאלימי לאפקועי ממונא אבל לכולי עלמא לא". עוד אמרו בגמ' (שם לו, א) "רבנן דבי רב אשי מסרי מיליהו להדדי". ונחלקו הראשונים בפירוש דברי שמואל והאם הלכה כמותו, דעת בעל העיטור (אות פ) שהיות שאין לנו היום בית דין מומחים כבית דינם של רב אמי ורב אסי, אי אפשר לכתוב פרוזבול כלל, וכך הייתה דעת רבינו תם בתחילה (ספר הישר הידושים סי' קלח) אולם חזר בו אחר"כ (שם, ותוס' גיטין לו, ב ד"ה דאלימי) וסבר שכל בית דין חשוב שבדור יכול לכתוב פרוזבול, וכן היא דעת הר"ן (בפ"י לרי"ף יט, א ד"ה גרסין). וראייתו של רבנו תם היא מרבנן דבי רב אשי שמסרו מיליהו להדדי ולא מסרו לרב אשי עצמו, ועל כרחק שאין צריך גדול כרב אמי ורב אסי. הרמב"ם (ט, יז) כתב "אין כותבין פרוזבול אלא חכמים גדולים ביותר כבית דינו של רבי אמי ורבי אסי שהן ראוין להפקיע ממון בני אדם, אבל שאר בתי דינים אין כותבין", ופירשו הר"ן והבית יוסף בדעתו שכל בית דין חשוב שבדור יכול לכתוב פרוזבול. אמנם, הרמב"ן (פ"י לגיטין שם) והרא"ש (סי' יג) סוברים שאין הלכה כשמואל שרבנן דבי רב אשי חולקים עליו, וכל שלשה כשרים יכולים לכתוב פרוזבול.

17. כן מבואר בספר התרומות (שער מה סעיף טז) שסובר שצריך "שלושה בקיאים בדין ובענין פרוזבול ויודעים מצות שמיטה והמחום רבים עליהם באותו עיר שהם דרים בה, הרי הם באותו עיר באותו זמן כבי דינא דרב אסי, וראויים להפקיע ממון בני עירם בתקנתם הנראה להם כמו הם בדורם", הרי שפוסק כשמואל, וסובר שבית דין שקיבלוהו הציבור עליהם הרי הוא כבית דינם של רב אמי ורב אסי ויכול להפקיע ממון. ומלשוננו של התרומות מדויק לכאן שבי"ד שקיבלום עליהם אנשי העיר מועיל רק לאנשי אותה העיר, ונראה מלשוננו שרק אם הלווה גר באותה העיר מועיל הב"ד הזה, וכן מבואר להדיא במהרי"י קורקוס (שמיטה פ"ט ה"ז), שבי"ד של אנשי העיר מועיל רק אם הלווה גר באותה העיר.

18. והטעם שכיון שקיבלוהו עליהם יש להם כוח של הפקר בית דין הפקר, כמבואר בשו"ע (חו"מ סי' ב), ועיין הערה 9. וכבר כתבנו שצריך שהמלווה יעשה את הפרוזבול אצל ב"ד שבעירו של הלווה, ובנוסף, כל זה לא יועיל רק אם המלווה כותב פרוזבול בעיר

[א] פרוזבול בפני שלושה אנשים כשרים

הדרך הפשוטה היא שהמלווה בא לפני שלושה אנשים ואומר להם²⁶ "מוסרני לכם פלוני²⁷ ופלוני ופלוני הדיינים²⁸ שבמקום פלוני שכל חוב²⁹ שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה"³⁰, והדיינים מאשרים בכתב שהמלווה אמר לפניהם נוסח זה, ומוסרים ביד המלווה שטר והוא הנקרא 'פרוזבול'³¹.

ציורים והערות

שבקצור שו"ע (סי' קפ סעיף טו) אינו מפרט השמות אפילו כשהדיינים חותמים על הפרוזבול בלשון עדים, ואינו ניכר מתוך הפרוזבול מי הם הדיינים. וכן בנוסח הפרוזבול בשו"ע הרב (הלכות הלוואה סעיף לה) אינו מזכיר שמות הדיינים כלל.

28. בנוסח המשנה מוזכרת המילה פלוני שני פעמים "פלוני ופלוני", ונחלקו האמוראים בגמ' (גיטין לב, ב) אם פרוזבול צריך שלושה דיינים או די בשנים ונחלקו הראשונים מה הדין, לפי פשוטות לשונו של הרמב"ם (ט, יח) וכן לדעת הרמב"ן והר"ן (טז, ב בדפי הרי"ף ד"ה ר' ששת) די בב', אבל הטור והשו"ע כתבו שלושה דיינים.

29. גירסת המשנה שלפנינו 'שכל חוב', וכן כתוב בשו"ע (סז, יט). אמנם יש (כמו הטור סז, כב) הגורסים 'כל' ולא 'שכל'. בשו"ת בדרי מלכאל (א, צד, ב) ובשו"ת שבת הלוי (ד, קצג, ג) מבארים שנוסח 'כל חוב' משמעו שמוסר לבית דין כל חובותיו, ונוסח זה עולה בקנה אחד עם הסוברים כמו הר"ן (יח, ב בדפי הרי"ף ד"ה פיסקא) "היכא דמסר שטרותיו ממש דאורייתא היא אלא דאתא הלל ותיקן דאע"ג דלא מסר ואפילו אינו בידו נמי כי אמר מוסרני כמאן דמסר דמי... והיינו דאמר בירושלמי בפ' בתרא דשביעית תשמיט ידך ולא המוסר שטרותיו לבי"ד מכאן סמכו לפרוזבול מה"ת, כלומר וכיון דמסירת שטרות דאורייתא תקנו אף הם פרוזבול", והיינו שתקנת פרוזבול היא כהרחבה של הדין ששנינו במשנה (י, ב) שהמוסר שטרותיו לבית דין אין החובות נשמטים מן התורה, והלל תיקן בתקנת הפרוזבול שאם מוסר חובותיו, אף אם אינו מוסר שטרותיו בפועל, אינם נשמטים כאילו מסר השטרות, והגראס "שכל" הולם יותר לסוברים כמו הרמב"ם (פי' המשנה ג, ד) שלשון "מוסרני לכם" ענינו מעיד אני אתכם בכך וכך", והיינו מלשון מסירת מודעא.

30. כך הוא נוסח הפרוזבול במשנה (שביעית ז, ד).

31. וז"ל הר"ש (שביעית י, ג ד) "פרוזבול - שטר שבית דין עושין לו".

32. איתא בירושלמי (ה"ב) "רבי חזקיה בשם רבי ירמיה, ואפילו אם תנונים ברומי". המרדכי (גיטין סי' שטע, שפ) מביא דעת רבינו יחיאל שמשמע ממנו שאי אפשר לעשות פרוזבול בלי להופיע בפני בית דין, הוא או שלוחו, ודעת רבינו אביגדור שמפרש את הירושלמי שאפשר לעשות פרוזבול אפילו אם הדיינים הם ברומי ואינו יכול להופיע לפניהם. מאידך, הרמב"ן (גיטין לו, א ד"ה ומי איכא), הריטב"א (שם ד"ה מתניתין) והר"ן (יח, ב מדפי הרי"ף ד"ה פיסקא) מפרשים דברי הירושלמי שאין הכוונה שהדיינים נמצאים ברומי אלא שהשטרות של המלווה נמצאים ברומי ואין המלווה מוסר השטרות עצמם ליד בית דין, ולפי"ז א"א להוכיח שאפשר למסור לבי"ד מבלי להופיע בפניהם, ולא עוד אלא שממה שכתב הרמב"ן (חולין ד, א ד"ה ויש מקשה) שיש טירחא רבה לבא לבית דין לעשות פרוזבול משמע שא"א למסור לבי"ד שלא בפניהם, כי אם יכול למסור שלא בפניהם אין שום טירחא. גם מפרשי הירושלמי נחלקו בפירוש מימרא זו, הפני משה והמהר"א פולדא מפרשים כר' אביגדור, והר"ש סירליאו מפרש כרמב"ן.

33. דעת ר' אביגדור הובאה בבדק הבית ונפסקה ברמ"א (סעיף כ). וכן עשה הגר"נ אדלר בעצמו (לפי מה שהבינו המשנה כסף ב, קטז) ועוד) כמבואר בשו"ת חתם סופר (סי' נ), וכן פסקו החיי אדם (שערי צדק סי' כא אות ו), הקצור שלחן ערוך (שם), שו"ת תשובה מאהבה (שם) ובספר כרם ציון (סי' כ סעיף טו).

34. התומים (סי' קא) חולק על הרמ"א שפסק כר' אביגדור, וראיתו מהראשונים שנתקשו איך למסור פרוזבול לפני בית דין מומחין, על כרחך שחולקים על המרדכי, גם הפאת השולחן (כס"ק עה) הסכים לתומים. וכבר קדמם הים של שלמה (בפרק השולחן סי' מו) שפקק על דברי המרדכי, שמשמעות הגמ' והתוספות היא שצריכים להופיע בפני בית דינם של רב אמי ורב אסי או של רבינו תם בדורו. אמנם הרבה פוסקים סברו כהרמ"א, הובאו בהערה הקודמת.

35. המחבר (סעיף כא) העתיק לשון ספר התרומות (שער מה אות יז) וז"ל: "הולך המלווה אצל שלושה עדים... ואומר: הווי עלי סהדי וחזו דאנא מסרנא פרוזבול קמי שלושה דיינים דאינון פלוני ופלוני ופלוני דיינים שבמקום פלוני, ודי לו אם יחתמו בו אותם עדים. ואי חתמו ביה דייני, טפי מעלי, ואין צריך שם עדים". ובביאור הגר"א (סי' קט לט) מביא שהמקור לדין זה הוא הירושלמי שאפילו תנונים ברומי, וממשיך (בסק"מ) ומפרש דחתימי דיינים - שהדיינים במקומו של המלווה, ולפי פירושו המחבר פוסק שיש מעלה לבוא בפני הדיינים, אבל אינו מעכב, וכדעת המרדכי. גם המב"ט (ח"ב סי'

חתמו כעדים שאז הם ממלאים תפקיד של עדים הפרוזבול פסול כיון שעדים אינם כשירים להעיד על קרוביהם. המנחת יצחק תמה על טעם זה אם חתומים כדיינים, שהרי הדיינים חותמים כדי שיוכל המלווה להוכיח שהיה לו פרוזבול, ויש ליישב שכיון שהמלווה נאמן לטעון פרוזבול היה לי ואבד, אין צריך שיהיו הדיינים כשרים לעדות. אמנם התומים (סי' קכג) מסתפק אם הדיינים יכולים להיות קרובים ללווה ולמלווה.

26. בשו"ת ראשית ביכורים (ח"ב סי' א) חידש שלכתחילה עדיף לכתוב בשטר הלשון 'מוסרני', ולא רק לומר כן, והוכיח מלשון הרא"ש (גיטין ד, יג) שכ' רב נחמן אמר אקיימינה הא מייקיים וקאי הכי קאמר אימא בה מילתא דאף על פי שלא כתב כמי שכתב דמי כלומר אף על פי שלא כתב פרוזבול אלא לשון הכתוב בפרוזבול אמרו בעל פה בפני הדיינים מועיל כאילו הוא כתוב ואהא סמכי אמוראי דלקמן רבנן דבי רב אשי דמסרי מיליהו להדיה", ומלשון הרמב"ן (לו, א ד"ה ומי איכא), ומזה למד ש"הכא אינו מוסר להם אלא שכותב מוסרני לכם" ואם המלווה אמר ולא כתב, הגם שבי"ד כתבו שהמלווה עשה פרוזבול, נחשב פרוזבול באמירה בעלמא, והוא תלוי במח' מחבר ורמ"א (עיין דין 13) אם מועיל פרוזבול כזה למי שאינו ת"ח, (הראשית ביכורים מודה שלפי רש"י (גיטין לג, א ד"ה בלשון דיינים די שהמלווה יאמר דבריו בע"פ והבי"ד יכתבו הפרוזבול כדי ליחשב פרוזבול בכתב). אמנם, ברוב מקריע של הפרוזבול עם שלפניו וגם שלאחריו (בס"ס שכו' הובאו הרבה נוסחאות) המלווה אומר רק לשון "מוסרני וכו'" בע"פ ובי"ד מאשרים בכתב שהמלווה אמר דבריו לפני הבי"ד. וכן פסקו ההל' שביעית (כס"ד י, קא) והד"א (ט, צא) והש"כ (יג, ב והביא הרבה אחרונים שפסקו כן). אולם בנוסח הפרוזבול שעשה החזון איש (שנת תשי"ב) בבי"ד של הגר"ש ואזנר כתב לשון 'מוסרני' ואחר כך חזר וקרא לשון זה (מובא בשבט הלוי ה, ריג), (וכן נוהג הגר"ח קנייבסקי (כ"כ בספר שכו"ט, הערה ד) וכנראה חשש לשיטת הראשית ביכורים, וכן בנוסח הפרוזבול של הגריש"א (הובא בשבות יצחק עמ' כא) חתם שמו מתחת ל"מוסרני וכו'" והיינו שחשש לדעת הראשית ביכורים. אמנם רוב הפוסקים סוברים שאין צריך לכתוב נוסח זה אפילו לכתחילה, ולכן סתמנו כך בפנים.

27. היינו שיש לפרט שמות הדיינים. והטעם, כתב המב"ט (ח"ב סי' רכה) שהוא כדי שיוכלו לדעת אם הדיינים כשרים לעשיית פרוזבול, שהרי יש שאינם כשרים לעשות פרוזבול וכפי שיבואר לפנינו, וכתב שאם אי אפשר לדעת מתוך הפרוזבול שהבי"ד היה ראוי לכתוב פרוזבול, הפרוזבול פסול והחובות נשמטים (וכן הובא בשמו בכנה"ג הגה"ט סי' קד), אבל נראה שרק לדידיה הדין כך (וע"ע לעיל הערה 19) שפוסק שפרוזבול אינו נכתב אלא ע"י הבי"ד החשוב שבעיר ולכן חשש שמא לא נעשה אצלם אלא אצל בי"ד שאינו חשוב כ"כ, אבל לרמ"א שפסק (סעיף יח) "דכותבין פרוזבול בכל בי"ד" א"צ לחוש שמא האנשים האלו פסולים להיות דיינים (כמו שאין חוששים בכל שטר אולי העדים הם פסולי עדות), וא"כ הפרוזבול יהיה כשר, גם צ"ע אפילו לשיטתיה למה פסל בדיעבד ולא סמך על חזקה שהפרוזבול נעשה בכשרות כיון שחתמו עליו בי"ד, כי חששו הוא שהבי"ד טעו מכיון שאינם הייתר חשובים בעירם, אבל בעלמא קי"ל שאין חוששין שבי"ד טעה (אהע"ז קסט, נו), והרי זה דומה למה שנפסק בחו"מ (מו, ח) "בית דין שכתבו במוטב תלתא הוינא ונתקיים שטר זה בפנינו הרי זה מקויים אף על פי שלא פירשו באיזה דרך נתקיים", ואע"פ שהמחבר פסק ש"נהגו לכתוב הדרך שנתקיים בו", זה רק לכת' אבל באמת אין הפסק שהשטר אינו מקויים בדיעבד אם לא כתבו הדרך כמו שכתב המב"ט, ובנוסף כתב הש"ך (סי' קכט) שהוא והבי"ד לא נהגו לכתוב את הדרך, ואולי בזמן המב"ט היה נפוץ הטעות הזאת ולכן החמיר כ"כ. עוד כתב שאם הדיינים עצמם חותמים על הפרוזבול כדיינים (ולא עדים אחרים), אין צריך להזכיר שמותיהם בגוף השטר. אבל הכנסת הגדולה (הגה"ט אות לב) מדייק מלשון הטור שאפילו אם הדיינים חותמים יש לפרט שמותיהם, וכן משמע קצת מלשון הסמ"ע (סי' ק לח), אבל לא כתב שום טעם. כתב בספר זיו הים (סי' ה הלכה ב) שאין המלווה צריך לפרט שמות הדיינים כשאומר הנוסח לדיינים, אלא אומר "מוסרני לכם", שהרי הדיינים לפניו, ומה צורך לפרט שמותיהם, אמנם נראה שדעת הסמ"ע (סי' ק לח) שאף כשאומר המלווה בעל פה צריך לפרט שמות הדיינים (אבל לא מוזכר טעם). ובנוסח הפרוזבול של ר"י אלברצלוני שמובא בבית יוסף אין המלווה מפרט שמות הדיינים רק אומר "אתם הדיינים", וכן בנוסח הפרוזבול

כן, וכן נהגו מקדמת דנא³⁶. אף לדעת המקילים צריך שהעדים שמוסר בפניהם לא יהיו קרובים למלווה או ללווה ולא זה לזה³⁷ והעדים האלו חותמים על הפרוזבול ונותנים אותו למלווה³⁸.

ג] מסירת החובות לבי"ד חשוב בפני אנשים כשרים בתנאי

יש מבני אשכנז הרוצים לחוש לדעת המחבר שצריך בית דין חשוב, ועושים פרוזבול בפני שלשה אנשים כשרים, ומתנים בלשון זה: אם אפשר מצד הדין למסור לבית דין שלא בפניהם, אני מוסר את כל החובות לבית דין פלוני (שהוא בית דין חשוב), ואתם עדים על זה, ואם אי אפשר למסור לבית דין שלא בפניהם, אני מוסר את כל החובות לבית דין זה (שהוא עומד לפניכם)³⁹. הנוהגים כן צריכים להקפיד ששלשה אנשים אלו לא יהיו קרובים לא למלווה ולא ללווה ולא זה לזה⁴⁰, והאנשים האלו חותמים על שטר פרוזבול המתאר מה שנעשה ומוסרים אותו למלווה⁴¹.

ד] מסירת החובות לבי"ד חשוב ע"י שליח

גם לדעת המחמירים שאי אפשר למסור חובותיו לבית דין שלא בפניהם, יש הרבה הסוברים שאפשר לשלוח שליח לבית דין שיעשו פרוזבול עבורו ע"י שיאמר השליח בפני הבי"ד שהוא שלוחו של פלוני שמוסר להם כל חובותיו וכו'⁴², ויש שחלקו שא"א למסור ע"י שליח⁴³, ונוהגים להקל באשה שיש לה חובות משל עצמה⁴⁴, ואינה רוצה לעמוד בפני בית דין, שתעשה שליח לעשות פרוזבול עבורה⁴⁵. ולדעה זו ניתן למנות שליח בכתב, ואז יועיל הפרוזבול לחובות שנעשו עד הזמן שהשליח ימסור את הפרוזבול לבי"ד, ולא רק עד זמן מינוי השליח⁴⁵.

ה] מסירת החובות לבי"ד בכתב

גם לדעת הסוברים שאי אפשר לעשות פרוזבול על ידי שליח, אפשר לכתוב הנוסח "מוסרי לכם וכו'" ולחתום על הכתב ולשלוחו לבית דין⁴⁶ אף באמצעות הדואר⁴⁷, באופן שיגיע הכתב לבית דין לפני ראש השנה⁴⁸.

ציונים והערות

שלמה כתב כדעת מהריק"ש. בספר משנה כסף (סעיף כ פנים חדשות סק"ה) הביא בשם הגר"פ אפשטיין שהבד"ץ העדה החרדית ערך פרוזבול בשנת תשכ"ו למי ששלח שליח לבית דין, ומבאר שם שנוסח הפרוזבול הנהוג בהעדה החרדית הוא כפי הנוסח שהביא הבית יוסף בשם הר"י אלברצלוני, ובנוסח זה המלווה מקנה את חובותיו לדיינים אגב קרקע, וכמו שכתב בשו"ת מנחת יצחק (ח"ו סי' קס), ואם כן אינו נעשה שליח על 'מילי' אלא שליח להקנות חובות שאפשר לעשות על ידי שליח לכו"ע. אמנם יש להעיר שהסבר זה מועיל רק להלוואות בשטר שנקנים אגב קרקע, אבל לעניין הלוואות בעל פה, שאינם נקנים אגב קרקע, יחשב כשליח 'למילי' לפי המהריק"ש. יש לציין שהנוסח הנהוג בעדה החרדית אינו מקובל לכל הדיעות, והאג"מ (ח"ו סי' יט וסי' כא) סובר שהקנאת החובות מגרעת, ושאינן להשתמש בנוסח זה. וכן העירו עוד פוסקים. המנחת יצחק בתשובה הנ"ל בא להשיב על טענות המעוררים על נוסח זה. כמו כן נוסח הפרוזבול שעשה הגר"ז אויערבאך (הובא לעיל) דומה לנוסח של העדה החרדית בעניין זה.

44. כגון שהיא רווקה, אלמנה או גרושה. ובספר דיני שביעית השלם (לא, כא) מביא בשם הגר"ז אויערבאך שאשה נשואה שיש לה חשבון בנק או קרן פנסיה וכדומה שאין לבעלה זכות חתימה גם כן צריכה לעשות פרוזבול. וכן אשה שיש לה ממון שנתנו לה על מנת שאין לבעלה רשות בהם והיא הלווה אותם לאחרים צריכה לעשות פרוזבול, וכן כתבו בספר דרך אמונה (פ"ט ס"ק קיא) ובספר שכ"כ (שב"א סי' יב סק"ט) בשם הגר"ש אלישיב.

45. אשה שאינה רוצה להופיע בבית דין יכולה גם לעשות פרוזבול על ידי הכתב, וכמבואר בדין הבא, אבל צריך שיכירי בית דין חתימתה, ובדרך כלל אין בית דין מכיר חתימת אשה, ותצטרך להביא עדים שיעידו על חתימתה, ועיין בהערה הבאה.

45* כ"כ בשבות יצחק (פ"ד ס"ג) בשם הגר"ש"א, שבזה ניתן לסמוך על המרכבת המשנה (גירושין פ"ו ה"א) שכתב שבשליחות בכתב מועילה שליחות לדבר שלא בא לעולם.

46. כן מפרש הפני משה את דברי הירושלמי "ואפילו נתונים ברומי" שמוסר להם בכתב, וכן עשה החתם סופר בעצמו כמו שכתב בשו"ת שלו (ח"ו סי' קיג), והובאו דבריו בפתחי תשובה (סק"ג), וכן העיד בספר זיו הים (שם) שהחזון איש מסר לו נוסח פרוזבול בכתב ועשה אותו שליח להביאו לבד"צ העדה החרדית. והטעם שמועיל בכתב הוא שלא גרע מעדות שלדעת רבינו תם מועילה על ידי הכתב, ואפילו החולקים על רבינו תם אינם חולקים רק בעדות, שיש גזרת הכתוב מפייהם ולא מפי כתבם. גם יש לדמות פרוזבול לביטול הגט כדרך שמדמין אותם בגמ' גיטין (לב, ב), וביטול הגט אפשר לעשות על ידי הכתב, כמו שנפסק ברמ"א (אבה"ע סי' קמא סעיף טב), ומקורו בשו"ת הר"ן (סוף סי' מג). יותר מכך יש הסוברים שהדרך למסור חובות לבית דין היא על ידי כתיבה, כמו שכתבנו לעיל הערה 26, ונהי שאפשר לדחות שכתובה לפני בית דין שאני, מכל מקום לא מסתבר שעדיף כתיבה לפני בית דין מצד המעלה שהיא לפני בית דין, יותר מאמירה בעל פה לפני בית דין.

47. שאין כאן דין שליחות, אלא צריך שיגיע הכתב לבית דין, כמבואר בשו"ת חתם סופר הנ"ל, גם לא גרע מגט שאפשר לשלוח על ידי הדואר, כמבואר באבה"ע (סי' קמא סעיף לה ובפתחי תשובה שם), וכן פסק בהלכות שביעית (כס"ד ס"ק צט).

48. שהפרוזבול נעשה על ידי בית דין, כמבואר בשו"ת חתם סופר (שם), ולכן צריך שיכתבו בית דין הפרוזבול לפני ראש השנה, שאחר ראש השנה כבר נשמטו החובות. עוד כתב שם חתם סופר שאין הפרוזבול מועיל אלא על חובות שנעשו לפני שנשלח הכתב, ולא על חובות שנעשו אחר שנשלח הכתב קודם שהגיע לבית דין, ובספר זיו

פא) מפרש דברי ספר התרומות כמו שפירש הגר"א את דברי המחבר, שהמלווה אינו עומד בפני בית דין. אמנם בספר הלכות שביעית (כס"ד ס"ק צח) ובספר שכ"כ (שב"א סי' יח סעיף ח) הקשו שלשון ספר התרומות "ודי לו אם יחתמו לו אותן עדים באותו פרוזבול שהם ראו כי בפניהם מסרו בפני הדיינים" משמע שהעדים מעידים שהמלווה עמד בפני הדיינים.

36. כן פסקו בשו"ת יביע אומר (ח"ג חו"מ סי' ו) ובאור לציון (הלכות השמטת כספים), והביאו שכן נהגו בבית דינו של החקרי לב בירושלים, וכן אצל בנו. והוסיף היביע אומר שאין הלווה יכול לומר קים לי נגד דין זה כיון שאי אפשר לטעון קים לי נגד המנהג. יש לציין שהיתר זה נחוץ לספרדים שאינם יכולים לערוך פרוזבול לפני כל שלשה רק בפני בית דין שיכול להפקיע ממון שאינו מצוי בזמנינו, ואם מקילים למסור שלא בפניהם יוכלו לעשות פרוזבול בקל.

37. כן כתב בספר שמיטת כספים כהלכתה (פרק טו הערה י) (וכך יוצא ממה שהבאנו לעיל הערה 25 מההתעוררות תשובה) וטעמו ששלושה אנשים אלו הם עדים על המעשה שמסר חובותיו לבית דין חשוב, ודינם ככל עדים שצריך שלא יהיו קרובים, ולא הקילו להכשיר קרובים רק להיות דיינים. והיות שהעדים האלו הם החותמים על הפרוזבול כמש"כ במשנה (ז, ד) "הדיינים חותמים למטה או העדים" אי אפשר לעשות הפרוזבול בלעדיהם.

38. כדי שיחשב פרוזבול בכתב. ועדיף שישתמשו בפרוזבול המנוסח בלשון עדות ויחתמו פב"פ עד, כדי שלא יצטרכו לסמוך על היתר (עיין גמ' גיטין לג, א) של פרוזבול ש"כתוב בלשון עדים וחתמי דיינים".

39. כן כתב הגר"ש אלישיב בנוסח פרוזבול שסידר, וכן הוא בנוסח הפרוזבול של הגר"מ שטרנבוך שליט"א (הובאו שניהם בסוף ספר שמיטת כספים ופרוזבול).

40. כיון שלצד א' של הספק הם עדים ולא דיינים ועיין בהערה 37 בדינם של עידי הפרוזבול.

41. בס"ס שכ"ו (שטרות לו, לז) מופיעים פרוזבולים כאלו. וכשאנשים האלו חותמים לכתחילה לא יוסיפו המילים "עד" או "דיין" כיון שהם ספק עדים ספק דיינים.

42. בס"ס שכ"ו (שטרות לד, לה) מופיעים פרוזבולים כאלו. והפרוזבול הוא לשון דיינים ויחתמו כדיינים כפרוזבול וגיל ורק שבנוסח של הפרוזבול כתוב שנעשה ע"י שליח.

43. בספר זיו הים (הלכה ב סק"י) מדמה דין פרוזבול לדין התרת נדרים שכתב הר"ן (נדרים ח, ב) שאפשר להתיר על ידי שליח. אמנם המהריק"ש (הגהות סעיף ט) מדייק מלשון 'מוסרני' שהמלווה עצמו צריך לומר כך ולא על ידי שליח, וטעמו שאמירת מוסרני לכם אינה אלא מילי, ומילי לא מימסרן לשליח. הברכי יוסף (או"ח סי' תלד סק"ה) כתב שמחלוקת המהריק"ש והר"ן תלויה במחלוקת בין המהרי"ט (סי' קכז) שסובר שאי אפשר להקדיש על ידי שליח דהוי 'מילי', ובין הבתי כהונה (סי' כד) שסובר שאפשר להקדיש על ידי שליח, והוא דקיי"ל מילי לא מימסרן לשליח, היינו רק לענין שאין השליח יכול למסור לשליח אחר, אבל המשלח עצמו יכול למנות שליח אף למילי. ומדבריהם נראה שדעת כולם שאמירת 'מוסרני' הוי 'מילי', ולא נחלקו אלא אם אפשר לעשות שליח ראשון למילי. אמנם בחידושי הגרע"א (גיטין ריש פרק ד) כתב שכל מקום שעל ידי דיבור נעשה מעשה, אין חיסרון של 'מילי', וחולק על המהרי"ט שכתב שאי אפשר להקדיש על ידי שליח, ואם כן לסוברים שפרוזבול חל בדיבור (עיין בשו"ע סעיף כ), הרי בדיבור נעשה מעשה, ואין חיסרון של 'מילי'. בספר שכ"כ (ש"א סי' כד) מובא תשובה ארוכה מהגר"נ געשטעטנער להקל בעשיית פרוזבול על ידי שליח, אמנם בהלכות שביעית (כס"ד ס"ק קב) מביא שבשו"ת חשק

אמנם צריך שיכירו בית דין את חתימתו, או שיעידו עדים לפנייהם שזאת חתימתו, והב"ד כותב בפרוזבול את מה שנעשה ושהכירו את החתימה, ועיין בהערה 49.

כתיבת שטר הפרוזבול

8. לפי הרבה פוסקים יש לפרוזבול דיני שטר⁵⁰, ולכן יש לזהר בכתיבתו בכל הלכות שטרות, ואין לחתום על נוסח פרוזבול ששייכת בו אפשרות

כלשהיא לזייף או להוסיף דברים, כגון שהשורות מרווחות יותר מדי, ואם שיש מרווחים באמצע הפרוזבול, או שמסתיים באמצע השורה⁵¹, ואם הפרוזבול מסתיים באמצע השורה יש למתוח קו עד סוף השורה⁵², וכן חייבים להיזהר שהעדים או הדיינים יחתמו סמוך לנוסח הפרוזבול בצד ימין של השטר, מבלי להשאיר שורות ריקות.

9. לכתחילה יש לכתוב את הזמן (תאריך) בשטר הפרוזבול⁵³, ובדיעבד אם לא כתב זמן י"א שהשטר לא יועיל להוכחת פרוזבול⁵⁴ וי"א שהוא

ציונים והערות

שאפשר לזייף ופסול", ואפילו בשטר שבעיקרו נעשה לקניין הדינים האלו קיימים אם אין ע"מ, כדאיתא באהע"ז לעניין קידו' (לב, א) ולעניין גיטין (קכד, ב: קל, א), ולפי הב"ח (חו"מ סי' קצא) והקצות (מב, א) דין שטרי קנין של ממון שאין להם ע"מ הוא כמו שטרי גיטין וקידו', ורק אם נאמר שפרוזבול אינו שטר ראה כהנ"ל וגם ננקוט כמו הסמ"ע (קצא, א) והש"ך (מב, א) ששטרי קנין של ממון כשרים אפילו אם נכתבו על דבר שיכול להזדייף ואין דינם שווה לשטרי גיטין וקידו' שהם דבר שבערוה, אז הפרוזבול יהיה לו דין שטר כשר. וצריך להיזהר בזה בזמנינו שהרחוב מוצף בשטרי פרוזבול שלא נעשו בהתאם להלכות שטרות, ויתכן שהמלווה עלול להפסיד כל חובותיו אם ישתמש בשטר פרוזבול שלא נעשה כדן, וצע"ע.

52. שטר שיש בו רווח בין נוסח השטר לחתימת העדים באופן שניתן לכתוב בו שתי שורות פסול, כמבואר בחו"מ (סי' מה סעיף ו), והטעם כתבו הסמ"ע (מה, יג) והש"ך (סי' יב) מפני שאפשר לחתוך את השטר העליון, ולזייף שטר אחר בשתי השורות הריקות, וכיון שהעדים חתמו על שטר שאפשר לזייף ממנו שטר אחר השטר פסול. והגם שעל הפרוזבול עצמו אין לחשוש שהוא מזויף כי תוס' (כתו"ל כא, א) ד"ה עד ודין) והרבה ראשונים פסקו שפרוזבול אי"צ קיום כיון שאין לחוש שהוא מזויף, וז"ל הרמב"ן "ואני שמעתי דפרוזבול אינו צריך לקיים כלל וטעמא דמילתא דפרוזבול כיון דתקינו ליה רבנן לא שביק היתרא ואכל איסורא כדאמרין (גיטין ל"ז ב') האומר פרוזבול היה לי ואבד נאמן הילכך אי בעי לשקורי אמאי מזייף לימא פרוזבול הי' לי ואבד הילכך משום מגו נאמן מה שאין כן בשאר מעשה ב"ד". אבל מ"מ אין מועיל שטר כזה כי חז"ל פסלו שטר שאפשר לנצל החתימות כדי ליצור שטר אחר, ולכן לאלו החולקים על הקצות שהבאנו בהערה 50 שצריך לכתוב השטר בכל דיניו ודאי אין תוקף לשטר, ואפילו להקצות הנ"ל שאי"צ דיני שטר אין הפרוזבול חל, כי אם דעתו שפרוזבול אינו שטר ראה אלא דינו כשטר קנין, הא גט ג"כ דינו כשטר קנין ולכ"ע (אהע"ז קל, א) הגט פסול אם אין לו ע"מ והע"ח הרחיקו חתימתם ב' שורות, ופרוזבול אין מוסרים בע"מ ונמצא שהוא פרוזבול בלי חתימות, ורק אם נאמר כמו המילואי חושן הנ"ל שדעת הקצות שאין לפרוזבול דין שטר להצריך דעת המתחייב כיון שכל עניין הפרוזבול הוא שיש עדים שחתמו על המילים, אז יתכן לומר שגם פסול הרחקת ב' שיטים אינו בשטר פרוזבול, אכן גם זה אינו ברור, כי יתכן שהחסרון של הרחיק ב' שיטים גרוע יותר מחסרון בדעת המתחייב, כיון שהחשש אינו בשטר הזה אלא שזייפו שטר אחר. בנוסף יש להעיר על ההבנה של המילואי חושן בקצות, כי לפי"ד אין לקצות שום ראה שזה גדר שטר פרוזבול, כי הוכיח רק שאין לו דין שטר ראה. ולהעיר עוד, שפשט המלואי חושן אינו מתיישב עם לשון הקצות שכתב "הרי הוא כמו שטר קידושין וגט לר' מאיר דעדי חתימה כרתי דמועיל לשעתו", ועיין הערה 59 שאפילו לדעת הרמ"א שאין צריך לכתוב פרוזבול, מכל מקום הכרעת הפוסקים היא שאם כתבו הפרוזבול שלא כדן הוא פסול, וא"כ לכא' הפרוזבול פסול בהרחקת ב' שורות.

וצ"ע בכ"ז כי גבי הרחיק ב' שיטין פסק השו"ע (מה, ז) שא"א לטעון להד"מ נגד השטר, וביאר הש"ך (מה, יד) שהטעם הוא משום "כיון שניתנה עדות זו להכשיר אילו מילואוהו בקרובים", וא"כ גם בפרוזבול מסתבר שיועיל כיון שא"א להכשיר שקיים הפרוזבול, אבל לסמ"ע (מה, טו) "דאף אם השטר פסול מפני שהיה יכול לזייפו, מ"מ נראים הדברים מהעדים שהענין הוא אמת, והו"ל כמלוה או מכר בלא שטר אלא בעדים דאינו יכול לומר להד"מ" לכא' בפרוזבול יהיה פסול כי בפשטות צריך שטר ולא די בעדות לבד, וראיתי בשכ"כ (יט, ו) שפסק "חתימת הדיינים והעדים ראוי להסמיכם לגוף טופס השטר ולא ירחיקו יותר משני שורות ממנו" ולא החליט שהוא ממש פסול ואולי בגלל הפוסקים הסוברים שפרוזבול א"צ דיני שטר כמו התומים ואולי הקצות.

53. רבינו תם בספר הישר (חלק חידושים סי' קלח), וכיון לדעתו בעל ה'משנה ראשונה' (פירושו למשניות שביעית י, ד) והכתפור ופרח (פרק ג) שכתבו כן מסברא, והטעם הוא שמכיון שהפרוזבול מועיל רק עבור חובות הקיימים בזמן עריכת הפרוזבול, יש לכתוב מתי נערך הפרוזבול.

54. כן פסק ר"ת (שם), וכתב שאם יבוא לפנינו אחר שביעית פרוזבול בלא זמן יש לחוש שנכתב אחר שביעית כדי שחובותיו לא ישמטו בשביעית הבאה, ופרוזבול כזה אינו מועיל לחובות שלפני שביעית כיון שכבר הושמטו בסוף שביעית. ואף שגם אם

הים (הלכה ב, ס"ק י"ד"ה אמנם אם מוסר) תמה, שהרי מבואר בנתי"מ (סי' כח סק"ז וסי' מו סק"ט) שבעדות מפי הכתב כשהיא מועילה נעשית ההגדה משהגיע הכתב לבית דין, ואם כן למה לא יועיל לחובות שנעשו עד שהגיע הכתב לבית דין. ויישב הזיו הים שהחתם סופר מודה שאם יכתוב המלווה שמוסר כל החובות שיעשה עד שיגיע הכתב לבית דין, יועיל הפרוזבול גם לחובות שעשה אחר ששלח הכתב, אלא ששם ירד החתם סופר לדעתו של הכותב שלא ביקש פרוזבול רק על החובות שנעשו עד שכתב הכתב. וטען בפני ידידי הרה"ג ר' אברהם בוטרמן, שאין נידונו של הנתי' דומה כלל לחת"ס, כי בנידון החת"ס כשבי"ד קוראים מקבלים את דבריו של המלווה, הם מקבלים את דבריו שאמר בשעת כתיבת הכתב, ואז עדיין לא היו לו החובות שלאחמ"כ, וא"א להתייחס לדברים הכתובים כאילו הם נכתבו עכשיו לאחר היווצרות החובות החדשים, משא"כ בהגדת עדות, שתוכן העדות אינו צריך לחול עכשיו על דברים חדשים, והכל מתייחס על העבר, ומה שאומרים שההגדה היא עכשיו, היא רק לגבי פעולת ההגדה אבל לא לגבי תוכן ההגדה. ומטעם זה גם לא יועיל הפתרון שהציע הזיו הים לכתוב בכתב שהוא מתייחס לחובות שיבואו אח"כ, כי כאמור הכתב מחיל את הפרוזבול רק למה שקיים בשעת הכתיבה. ולענ"ד טענתו נכונה, ולכן לדינא מסירת פרוזבול בכתב מועילה רק לחובות שהיו בשעת הכתיבה.

49. יש לקיימו כדן כל מקום שבית דין סומך על חתימה, כמבואר בחו"מ (סי' מו) ובאבה"ע (סי' קמא). ובתשובת החתם סופר שם כתב שיש לכתוב בתוך נוסח הפרוזבול "וניכר לנו היטב שהוא כתיבת וחתימת יד החתום מטה... ומדאברר לנא שכן הוא אשרנוהו וקיימנוהו כדחזי", וכן כתב בשו"ת נטיעה של שמחה (סי' פט) וכ"כ החו"א בפרוזבול שלו (הובא בשכ"ו עמ' שעד) והגר"ש"א בפרוזבול שלו (עיין שב"ע עמ' כג). ולכאורה צריך עיון שאם אין בית דין יכולים לכתוב פרוזבול עד שידעו בבירור שהמלווה מסר את חובותיו, אם כן אין בית דין יכולים לכתוב פרוזבול לשליח המלווה אם אין שני עדים שהמלווה עשאו שליח, ואולם אין נוהגים להקפיד על כך? ואפשר לומר שאם אין שני עדים שהמלווה עשאו שליח, בית דין כותב שהגיע פלוני השליח ואמר שפלוני המלווה עשאו שליח, וכשיבא המלווה לגבות מן הלוה יהיה נאמן שעשה שליח במיגו שהיה יכול לומר פרוזבול היה לי ואבד. ובפרוזבול שעשה הגר"י קניבסקי עבור שליח המלווה (מודפס בספר שמיטת כספים ופרוזבול עמוד שפט) אכן כתב שבא לפנייהם פלוני ואמר שהוא שלוחו של פלוני. ועפ"י דרך זו אפשר שאף אם הגיע אל בית הדין על ידי הדואר כתב של המלווה שמוסר חובותיו לבית דין, ואין בית הדין מכיר כתב יד המלווה, יכולים בית הדין לכתוב מעבר לדף שכתב זה הגיע לידם ואינם מכירים הכתב, ויכתבו פרוזבול על סמך שאין הכתב מזויף, ויחזירו הכתב למלווה.

50. כך הדין להרבה פוסקים, אבל יש שחלקו ע"כ, שהנה כתב הקצוה"ח (סז, ו) שהטעם שלא צריך דעת המתחייב בשטר פרוזבול אפילו כשחתמו עדים, הוא מכיון שא"צ הפרוזבול לראיה כיון שנאמן המלווה לומר "פרוזבול היה לי", והקשה המלואי חושן (הערה 263) שגם שטר קנין צריך דעת המתחייב כמבואר בגמ' (קיד. ט, ב), ולכן ביאר שכונות הקצות היא שאין לו דין שטר בכלל "דזה עצמו שהעדים חותמים זה גופו של פרוזבול", וכן לפי הקושיא של התומים (הובאה לקמן הערה 59) שהיות שלפי הרמ"א די באמירה ואי"צ לכתוב שטר פרוזבול (עיין דין 13) וא"כ שטר מאוחר צריך להיות כשר, לא יהיה צורך לכל הל' שטר בפרוזבול, אבל הרבה פוסקים סוברים שיש לו דיני שטר, כמו שו"ת הר"ן (עז) שסובר שהוא שטר קנין וז"ל "שטר הפרוזבול עצמו הוא שמפקיע הממון ולא ישיבת הב"ד שישבו על כך", ושו"ת הריב"ש (שפב) שסובר שהוא שטר ראה וז"ל "הפרוזבול שחותמין בו, אינו אלא לראיה בעלמא", והחת"ס (קובץ תשובות, פו) שסובר שהוא מח' תנאים אם הוא שטר קנין או שטר ראה, ובתשובה אחרת (חו"מ קיג) כתב שהוא שטר קנין "השטר ההוא עושה ההפקעה", וכן סוברים הפוסקים שלא פסקו כמו הקושיא של התומים (חוץ מהתירוץ של האבני חושן הנ"ל שהפסול הוא מצד העדים), וכן אפילו לתומים לפי המחבר אם המלווה אינו ת"ח, לכו"ע הפרוזבול צריך להיכתב כהלכות שטרות.

51. דיני שטרות מבוארים בחו"מ (סי' מב, מד, מה). וטעם הדינים האלו הוא שחז"ל חששו שאפשר להוסיף או לשנות את השטר והעדים יהיו חתומים על זיוף זה, ועדים החתומים על השטר כאילו נחקרה עדותן בבית דין, ולכן דינם כמו שטר שנכתב על דבר שיכול להזדייף, כמו שפסק הרמ"א בחו"מ (מב, ד) "אם לא עשה כן הוי שטר

